

Triumful omului de rând

Ryszard Legutko

Triumful omului de rând

**Traducere din limba polonă și note de
Constantin Geambașu**

Casa Cărții de Știință
Cluj-Napoca, 2017

socialiștilor nu a reușit, și anume asemănarea omului cu sistemul și a sistemului cu omul.

Respect Dacă istoria umanității va mai scrie și alte capitole, nu știm, deși un răspuns pozitiv – după o minte sănătoasă – pare verosimil. Dar nu este vorba despre faptul că totdeauna se vor naște impulsuri noi, mode, schimbări de accent, mari evenimente și alți factori impredictibili, cu impact asupra mersului istoriei și a modului de gândire. Despre o schimbare reală se va putea vorbi abia atunci, când concepția de până acum asupra omului își va epuiza potențialul și va fi recunoscută ca inadecvată. Abia atunci se vor putea naște sau renaște alte narațiuni – primele ca urmare a unei noi experiențe, celelalte ca urmare a activizării unor sfere ale memoriei colective, nevalorificate de multă vreme –, permițându-ne să privim în alt fel destinul omului și visurile indivizilor și ale colectivităților. O asemenea perspectivă nu poate fi exclusă, deși în vremurile de astăzi, însăși punerea ei în discuție stârnește furia și ironia celor care s-au dezobișnuit cu asemenea peregrinări ale spiritului uman și simt o teamă superstițioasă în fața părăsirii teritoriilor sigure ale ortodoxiei democrat-liberale.

Mai există o eventualitate. Probabil, narațiunea modernă, finalizându-se în ultimul său capitol pe care ni-l dezvăluie contemporaneitatea, nu este una dintre multele narațiuni ce poate fi înlocuită de altele, ci constituie mesajul unui adevăr elementar despre om. După multe aventuri, sușuri și coborâșuri, exaltări și înjosiri, crime oribile și deznădejdi colective, acesta a dobândit, în sfârșit, sentimentul exact al adevărului despre sine. Dacă așa stau lucrurile cu adevărat, atunci schimbările esențiale din istoria viitoare a omului, dincolo de schimbările în mai rău, nu vor mai fi posibile. O asemenea eventualitate va fi pentru unii mărturia viguroasă a atingerii de către om a unei stări durabile a existenței sale naturale, iar pentru alții, confirmarea finală a precarității sale incurabile.

Cuprins

Introducere	7
Capitolul I ISTORIA	17
Capitolul al II-lea UTOPIA.....	60
Capitolul al III-lea POLITICA.....	98
Capitolul al IV-lea IDEOLOGIA.....	148
Capitolul al V-lea RELIGIA.....	177
Capitolul al VI-lea OMUL.....	211
Încheiere.....	245

Și un regim, și celălalt creează – cel puțin la nivelul interpretării ideologice oficiale – o asemenea atitudine față de lume datorită căreia omul se simte mult mai liber decât vreodată în trecut. Abandonează o uriașă parte din legăturile de loialitate și obligativitate care până atunci îl împiedicau: religioase, naționale, referitoare la moravuri, mediu, tradiție, autoritate. Se simte proaspăt, sănătos, suveran și puternic, de aceea privește cu milă pe cei vârstnici ce se zbat mai departe în legături artificiale și iraționale, pe care le-a impus tradiția. Singura lui obligație, pe vremea când trăia în socialism, era socialismul, iar acum, democrația liberală. Restul poate fi neglijat.

De aceea omul socialist și cel democrat-liberal nu doar că nu mai au memorie, dar luptă împotriva ei, îi relativizează cu pasiune mesajul și o persiflează ca pe un balast nefolositor. Cei care se opuneau comunismului de obicei apărau memoria în fața uitării, înțelegând că lipsa acesteia înțerea un regim prost. Două dintre cele mai importante antiutopii ale secolului XX – Anul 1984 de Orwell și Noua lume minunată de Huxley – au arătat cum crearea omului nou se face, printre altele, prin ștergerea memoriei. În momentul căderii comunismului și al instaurării noii ordini democrat-liberale aproape de la o zi la alta, ea a început să fie atacată și considerată o povară păguboasă, care îl face pe om să se miște cu greu în lumea contemporană. Ambele regimuri s-au hrănit și consolidat prin lipsa de memorie a oamenilor.

În acest loc se impun alte întrebări, și anume cu privire la cauzele profunde ale acestor similitudini și la consecințele lor pe termen lung. Sunt întrebări dificile, dar merită să le punem. Există o cauză elementară care face ca cele două sisteme, în aparență diferite, să fie legate prin atât de multe elemente? Dacă da, atunci ce perspective se conturează în fața civilizației occidentale? Nutresc speranța că în părțile finale ale cărții sugerez anumite răspunsuri posibile.

Capitolul I ISTORIA

1

Socialismul și democrația liberală se leagă între ele prin perceperea similară a istoriei. Lumea – afirmă adepții ambelor sisteme, căutând justificări în continuare – nu doar că se schimbă și evoluează într-un proces linear, ci se perfecționează, iar cea mai convingătoare dovadă de perfecționare – adaugă ei – este tocmai nașterea socialismului și a democrației liberale. Și chiar dacă lumea nu devine mai bună în orice interval de timp și orice loc, ar trebui să se perfecționeze, ținând cont de tendințele umane înăscute, iar ambele regimuri răspund cel mai bine și eficient unor asemenea tendințe.

Despre conceperea istoriei în socialism, mai ales în versiune marxistă, s-au scris multe opere savante. Cea mai simplă versiune, cea care a fost răspândită printre cei mici din socialismul real, susținea că socialismul va învinge cu siguranță și va stăpâni peste tot, chiar și în Statele Unite, precum și îndepărtata Africa și pe orice alt continent. În versiunea lui Marx, această idee era exprimată într-un mod mai complicat. Marx și colaboratorii săi, precum și majoritatea urmașilor, nu se ocupau neapărat de socialism ca țel al istoriei și nu analizau detaliile instituțiilor politice socialiste. Era o perspectivă destul de imaginară și de cețoasă. Pe ei îi interesau mai degrabă analiza capitalismului și trecerea de la ceea ce era în prezent la regimul dorit în viitor. Această trecere era concepută în mod divers, mai mult din punctul de vedere al diferitelor critici ale

capitalismului decât ca strategie de a se ajunge la scopuri concrete și formulate cu precizie.

Descrierea procesului istoric care a dus la comunism a avut trei variante. Potrivit primeia, socialismul/comunismul constituia ultima fază a dezvoltării sociale, ce avea să decurgă din descoperirea de către Marx a legilor de guvernare a istoriei. Deseori este citat Engels când a spus, în cuvântul său la înmormântarea lui Marx, că așa cum Darwin a descoperit legile de guvernare a naturii, tot astfel Marx a descoperit legile de guvernare asupra societății. Din aceste legi rezultă – și nimeni nu este în stare să schimbe acest lucru – că socialismul va da la o parte capitalismul, deoarece acesta este mersul istoriei; la fel, în natură unele specii le-au înlăturat pe altele, fiindcă acest lucru decurgea din structura proceselor naturale. Ulterior, liberalii au atacat puternic această concepție, de exemplu Karl Popper în cărțile sale despre istorism și totalitarism, demonstrând că realitatea istorică și știința istorică sunt altceva decât natura și concepțiile cu privire la natură și că nu pot fi descoperite legile istoriei. Cine formulează asemenea legi, acceptând obiectivitatea lor – așa cum făceau comuniștii –, acela nu doar că face o eroare de metodologie, ci deschide câmpul arbitrarului politic și, ca urmare, justifică violența, precum și canibalismul.

În țările comuniste, gândirea istorică era transpusă asupra unei formule suplimentare, simple, dar importante politic. Comunismul va stăpâni peste tot – se spunea, dar există țări mai avansate și mai puțin avansate pe acest drum. Cea mai avansată era, firește, Uniunea Sovietică. Susținătorii legilor istoriei trăgeau concluzia de aici că toate celelalte țări vor trebui să traverseze aceleași etape prin care a trecut Țara Sovietelor. Mai târziu, această concluzie riguroasă a fost modificată și a început să se vorbească despre forme naționale specifice prin care se ajunge la socialism, de exemplu calea poloneză spre acest regim. Ideea a prins, dar

nu trebuia să se exagereze, căci exista amenințarea de a fi scos din „lagărul țărilor socialiste”.

Recurgerea la legile istoriei nu a fost singura idee cu privire la trecerea la socialism. O altă idee se referea la acțiunea conștientă a omului: societatea putea fi împinsă înainte, într-o altă etapă de dezvoltare, de către un grup care era conștient de rolul său istoric. La întrebarea cine anume trebuia să fie acel grup, se răspundea diferit. Cel mai frecvent răspuns se referea la clasa proletariatului. Dar alții – de pildă Lenin – vorbeau despre partidul care era avangarda acestei clase. De asemenea, acest grup erau țărani, mai ales în țările în care nu exista industrie, așadar nici clasă muncitoare. Se vorbea despre popoarele din Lumea a Treia, iar în versiune occidentală, despre studenți și intelectuali. În Polonia Populară se recurgea retoric la „poporul muncitor de la orașe și sate”, principalul suveran politic, dar în practică și în soluțiile de sistem era menționat totdeauna partidul comunist ca avangardă și grup director. Lui i se atribuiă nașterea și consolidarea comunismului în Polonia, lui îi era încredințată puterea exclusivă de a face schimbări și de a găsi soluții în legătură cu ceea ce este în concordanță cu procesul obiectiv al dezvoltării socialismului și ce anume frânează acest proces. La fel se întâmpla și în celelalte țări comuniste, unde avangarda clasei reprezenta integral nu doar această clasă, ci întreg poporul care se transforma destul de repede în această clasă.

A treia idee cu privire la trecere, cea mai complicată și mai greu de transpus în categorii politice, descindea din premise antropologice speciale, potrivit cărora evoluția istorică a omului tindea spre atingerea plenitudinii naturii umane. Leszek Kołakowski în trilogia sa despre marxism³ a

³ L. Kołakowski, *Principalele curente ale marxismului*, vol. I, *Fondatorii*, traducere din limba engleză de S.C. Drăgan, prefață de Vladimir Tismăneanu, București, Ed. Curtea Veche, 2009, vol. II, *Vârsta de aur*, traducere din limba engleză de Cătălin Cîdea, Emanuel-Nicolae Dobrei,

făcut din această idee cheia de boltă a înțelegerii întregii tradiții marxiste. Aspirația către socialism nu era, așadar, impusă doar de intenția de a realiza un plan instituțional concret sau pur și simplu de dorința de a învinge în lupta pentru puterea de a duce o politică de dreptate socială. Toate aceste acțiuni, tendințe, dorințe și strategii decurgeau dintr-o sursă mai adâncă, și anume din recuperarea de către om a plenitudinii existenței sau din punerea în valoare a întregului potențial al naturii sale.

Acest motiv antropologic-umanist, oarecum întortocheat și expus într-un limbaj mai puțin comunicativ al metafizicii germane avea să joace un rol important în istoria marxismului. Din când în când era invocat, mai ales în secolul XX, când comunismul devenise un regim al crimelor și al terorii, în scopul de a arăta fața umană a socialismului și de a opune socialismului bolșevic această formă înnobilită, ce recurgea la izvoare antropologice. Această concepție era legată de Marx în perioada de tinerețe, când se afla sub influența lui Hegel, fiind opusă în schimb bătrânului Marx, lui Engels și lui Lenin, și indirect Uniunii Sovietice și partidelor comuniste, patronate – așa cum se demonstra – de către bătrânul Marx, Engels și Lenin.

Chiar la Karl Marx, aceste trei idei nu erau delimitate, ci constituiau aspecte ale aceluiași proces care cuprindea istoria în ansamblul său. Existau legi ale istoriei – obiective, care ofereau posibilitatea de a prevedea mersul istoriei – care se realizau prin acțiunea unor grupuri de oameni tot mai conștiente de rolul lor istoric, în primul rând de partidele comuniste; datorită acestor schimbări, obiective, și în același timp produse în urma unei acțiuni conștiente, se realiza planul prin care umanitatea ajungea la deplina conștiință de sine. În lumea comunismului real nu exista o preocupare deosebită în ceea ce privește unitatea acestor trei elemente,

Bogdan Florian, Tereza Brîndușa Palade (coord.), 2010; vol. III, *Prăbușirea*, traducere de S.C Drăgan, 2010, n.t.

deoarece o versiune sau alta a istorismului depindea de circumstanțe și de linia partidului în momentul respectiv.

Este important să nu uităm însă că această concepție cu privire la istorie, în care socialismul a constituit punctul culminant, nu era o simplă schemă de succedare a regimurilor bazate pe descoperirea mai mult sau mai puțin întâmplătoare a mecansimului schimbărilor politice. Istoria cuprindea transformările umane în ansamblul lor, incluzând aici natura umană, conștiința, genul relațiilor sociale, justiția, instituțiile, chiar știința și arta. Grupul care își asuma răspunderea pentru schimbări, acționa, așadar, de la început ca un grup părăntor sau de partid, aproape marginal în contextul sistemului politic oficial, dar în procesul în care se ajungea la finalul istoriei urma să atragă după sine și să transforme – treptat sau pe cale revoluționară, pașnic sau prin forță – totul, ridicând specia umană pe o nouă treaptă, necunoscută până atunci. Ceva care într-un anumit moment al istoriei se prezenta ca parte, partid sau fracțiune căpăta legitimitatea arhitectului unui întreg: pe termen scurt, a întregului unei societăți: ruse, poloneze, germane, pe termen lung, a întregii umanități.

Situarea în opoziție cu acest proces nu era posibilă din punct de vedere intelectual, sau în orice caz socialiștilor li se părea o pagubă extremă și o prostie de neînțeles. După părerea lor, persoana care s-ar fi opus ar fi așezat ceea ce este parțial, limitat la o singură clasă (una care se afla în faza de declin), anacronic, istoric perimat, degenerat, asupra a ceea ce era general, necesar, cuprinzând întreaga omenire. Era evident că istoria trebuia să dea dreptate socialiștilor și că se cuvenea doar să așteptăm răbdători, urmărind semnalele victoriei ce avea să vină. Teza potrivit căreia istoria acorda treptat dreptate socialiștilor a fost dezbătută în numeroase tratate, romane, filme și piese de teatru. Era de ajuns să te uiți într-un ziar sau să dai drumul la radio pentru a te convinge de veridicitatea ei implacabilă.

În pofida credinței febrile în raționalitatea istoriei, perspectiva mai îndelungată a sosirii socialismului general uman s-a îndepărtat însă la un moment dat, și s-a îndepărtat atât de mult, încât a încetat să mai fie luată în serios. Poate că istoria acorda într-adevăr dreptate socialismului, dar semnalele aprobative pe care le trimitea erau din ce în ce mai slabe: revoluția mondială nu se apropia și deocamdată nimic nu o prefigura.

După nașterea și stabilizarea lagărului socialist a început să devină obligatorie perspectiva mai scurtă, care cuprindea întreg poporul și, pe o scară mai largă, întreaga comunitate socialistă. Fusese abandonată ideea de a-i cadorsi pe toți oamenii de pe Pământ cu binefacerile socialismului, în schimb, cu forțe sporite a început preocuparea față de țările care au avut norocul de a se afla pe orbita socialistă. După cum se credea, succesul lor depindea de ritmul și de gradul de pătrundere a socialismului în toate domeniile de viață. Mai concret, acest lucru însemna, printre altele, că în această comunitate totul urma să fie transformat în procesul de dezvoltare în așa fel încât să poată fi considerat de partidul de guvernământ ca fiind socialist. Aveam o societate socialistă, școli și universități socialiste, familie socialistă, morală socialistă, un timp chiar artă socialistă și realism socialist. Socialistă era și patria, socialist era cetățeanul, socialistă era economia în care se desfășura întrecerea socialistă în muncă. Mai târziu, această frazeologie a fost schimbată ușor, limitând sfera de folosire a adjectivelor. În loc să se vorbească de „familia socialistă”, se vorbea despre „familia din societatea dezvoltată” sau despre „școala din societatea socialistă dezvoltată”. Schimbarea lexicului oferea uneori temeiul pentru a trage concluzia că impulsul regimului a slăbit, dar tendința principală se menținea în continuare.

Ce însemna în practică un asemenea limbaj? În primul rând era un semnal că potrivit partidului, adică

puterii supreme și ultimului arbitru, totul și toți participă la opera de „construire a socialismului” și că de la această operă nu te poți sustrage; cine se sustrăgea era suspectat în principiu de prostie, de rele intenții, iar de obicei și de una, și de alta. Chiar și organizațiile relativ independente – puține de altfel – trebuiau să depună regulat diferite declarații cum că și ele, pe măsura posibilităților, participă la această operă sau că apreciază valoarea demersului în sine. Uneori construcția însemna – mai ales la început – restructurarea radicală care avea să schimbe totul și să nu lase nimic așa cum era. Au trăit acest lucru facultățile, școlile și toate organizațiile care, restructurate după structura regimului socialist, și-au pierdut prestigiul și au decăzut.

Vreme îndelungată, construirea socialismului era prezentată ca o întrecere cu capitalismul și cu societatea burgheză: cu cât deveneam socialiști, cu atât mai puțin eram capitaliști și cu atât poziția noastră în competiție devenea mai bună. Mai târziu, retorica întrecerii s-a liniștit, fiindcă slăbise entuziasmul de a fi frunțași și se micșoraseră șansele de a izbândi. Rămăsese însă deprinderea, fie și verbală, a opoziției față de ceea ce era capitalist și burghez, căci această idee nu era de ajuns să fie repetată – socialismul, într-o formă sau alta, era predestinarea noastră. Pentru noi, cei care trăiam în „lagărul țărilor socialiste”, istoria a fost pecetluită. Pe reconstrucția vechilor structuri burgheze nu se mai putea conta, căci ouăle din care se făcuse omleta dispăruseră de mult. Trebuia mai curând să-ți cauți un loc în noile structuri socialiste, să le domesticești și să te adaptezi la cerințele elementare ale raționalității. Iar dacă aveau să apară elemente capitalist-burgheze, constituind din când în când o concesie necesară pentru a salva țara de vreo catastrofă dramatică, ele trebuiau să apară sub emblema socialistă.

Respect pentru Democrația liberală nu a avut și nu are o concepție oficială cu privire la istorie, care să poată fi atribuită vreunui autor. Nu are un Marx, Lenin sau Lucács. Dar încă de la început, liberalii și democrații s-au folosit de o schemă istorică specifică, prin care erau ușor de identificat și care apărea deseori în diferite concepții pe care le formulau, dar și la un nivel mai puțin abstract, în opiniile populare și stereotipurile considerate drept reprezentative pentru gândirea liberală. Potrivit acestei scheme, istoria lumii – în cazul liberalismului – este istoria luptei pentru libertate cu dușmanii ei, diferiți, în diferite etape istorice, care combăteau invariabil ideea în sine de libertate, iar – în cazul democrației – istoria luptei pentru puterea poporului împotriva tuturor celor care, timp de secole, au ținut poporul sub opresiune. Ambele orientări politice – liberală și democrată – au avut, așadar, același dușman, și anume tirania cât mai amplu înțeleasă, un dușman care a căpătat de-a lungul istoriei umanității variate ipostaze, caracteristice pentru o epocă sau alta. Când era monarhia, când Biserica sau oligarhia. În diferite țări și în diferite tradiții, dușmanul principal al libertății era prezentat în mod variat. După cum scria John Stuart Mill într-un fragment din eseul introductiv despre libertate: „lupta dintre Libertate și Putere constituie cea mai vizibilă trăsătură a istoriei din cele mai timpurii vremuri pe care le cunoaștem”.

La un moment dat, în Anglia s-a delimitat concepția istorică, numită whig, care exprima exact drama esențială a istoriei politice din această țară. Potrivit acestei concepții, istoria civilizației britanice însemna istoria extinderii libertății, a garanțiilor juridice ale acesteia, precum și istoria lăsării în urmă a relelor practici cu privire la sistemul unic de putere, la puterea arbitrară, rămasă dincolo de controlul poporului și al parlamentului. Vorbind concret, istoria Angliei

poate fi înțeleasă – așa cum s-a procedat în mai multe rânduri – ca o poveste despre nașterea parlamentarismului și a monarhiei constituționale, laolaltă cu un sistem juridic specific de sancționare a acesteia.

Perspectiva Whig cu privire la istoria Angliei poate fi privită într-un context mai amplu. Au existat și autori care au abordat această istorie ca model de bază al evoluției libertății: dacă am prezenta istoria ideii de libertate în civilizația occidentală – afirmau ei –, atunci reprezentarea cea mai matură, cea mai înrădăcinată în legi, instituții și obiceiuri, exprimând în mod clar mecanismele libertății, s-a manifestat în istoria Angliei. Așa considerau în primul rând numeroșii anglofilii, începând cu Iluminismul și încheind cu Friedrich Hayek. Dar și alte țări se mândreau cu succesele în lupta libertății împotriva tiraniei. Cazul polonez, îndeosebi în versiune romantică, se distinge printre celelalte prin originalitate.

În mod firesc se naște întrebarea: ce se va întâmpla la finalul istoriei, când libertatea va repurta victoria asupra tiraniei. Socialismul a oferit aici o viziune care a cucerit milioane de oameni, deși nu era destul de clară. Se vorbea despre mult timp liber, de eliminarea alienării, de prestarea unei munci care să aducă satisfacție și împlinire, de naționalizarea mijloacelor de producție, de repartizarea bunurilor în funcție de nevoi. Nu se prea știa ce aveau să însemne toate acestea în sens mai concret. Când a apărut comunismul sovietic, unii spuneau că acest regim este de fapt ceea ce urmăreau profeții socialismului, alții se împotriveau acestei idei, afirmând că, de fapt, comunismul real este o monstruoasă denaturare a socialismului adevărat, iar alții demonstau că regimul sovietic constituie abia o fază de tranziție, ceva mai neplăcută, dar indispensabilă, spre realizarea viitoare a idealurilor socialiste. Ținând seama de neclaritatea reprezentărilor a ceea ce avea să fie adevăratul socialism, în fiecare dintre aceste păreri exista o urmă de rațiune.

Libris
Respect pentru bunurile și...

În viziunea liberală, deși mai puțin cuceritoare pentru inimi și spirite, exista ceva mai multă concretețe. Momentul de răscruce al liberalismului era văzut în caracterul său cooperatist, ce avea să ducă omenirea la un stadiu de dezvoltare mai înalt, numit în acele vremuri era comerțului. Se încheiase – după cum se afirma – epoca conflictelor, a războaielor, a violenței; venise vremea colaborării, a bunăstării și a progresului. Epoca liberală – vorbind pe scurt – era o epocă de pace. Cel puțin așa gândeau despre ea Adam Smith, Frédéric Bastiat și alți liberali clasici. Astăzi, lucrul acesta nu sună deosebit de patetic și de original, dar nu trebuie să uităm că în acele vremuri războiul era o experiență atotprezentă și de aceea perspectiva păcii se prezenta ca o ispită, aproape nerealistă, iar concepțiile care o justificau, se remarcă prin spiritul lor temerar.

Immanuel Kant, în renumitul său eseu, scria despre așternerea epocii de pace veșnică între republicani. Interesant însă era faptul că, potrivit lui Kant, acea eră binecuvântată putea fi, ba chiar ar fi trebuit să fie, precedată de faza absolutismului iluminist. Eseul său despre iluminism, în care anunța sosirea unei noi epoci în evoluția umanității, era în esență o mare laudă la adresa absolutismului monarhiei prusace. Kant considera – la fel ca mulți alții – că absolutismul luminat exprimă mai bine spiritul de libertate și pregătește mai eficient pentru practicarea lui decât democrația inoportună. Într-o asemenea democrație vedea mai degrabă izbucnirea unor aspirații imature ale oamenilor ce abia ieșeau din faza adolescenței. Democrația matură, adecvată pentru oamenii maturi, abia urma să vină odată cu dezvoltarea spirituală a omenirii.

Autori precum Spinoza, care scriau măgulitor despre democrație, condiționau lauda ei de îndeplinirea preliminară de către cetățeni a unor înalte exigențe de natură intelectuală și morală. Ei considerau că tirania, despotismul sau alte regimuri anacronice frâneau dezvoltarea capacităților

omului, oprindu-i evoluția la un stadiu prematur, în care spiritul nu se manifesta independent și plener; odată cu eliminarea lor, avea să înceapă o muncă – în parte spontană, decurgând din dorința interioară a spiritului spre autoperfecționare, iar în parte impusă de suverani luminați – care ar fi generat până la urmă o societate mai bună, alcătuită din indivizi mai buni și mai înțelepți.

Comparația dintre concepția democrat-liberală cu privire la istorie și cea socialistă arată o comunitate clară de argumente, precum și de reprezentări ale procesului istoric. Cele trei motive care se întâlnesc la Marx își au echivalente în tradiția liberală și democrată. Există acolo convingerea cu privire la unidirecționalitatea istoriei, ce tinde implacabil și triumfal spre epoca păcii eterne sau, într-o altă abordare, spre civilizația comerțului și a colaborării, pe care omenirea o va atinge datorită victoriei libertății asupra tiraniei. Mai avem acolo corespondentul programului de acțiune umană conștientă, deși condus nu de partid, ci de întreprinzători activi, de orice fel de militanți pentru libertate, precum și de grupuri minoritare distincte, de elite și suverani luminați, care pregătesc omenirea – rămasă până acum în robia ignoranței – pentru o nouă realitate. În unele concepții întâlnim, în sfârșit, cel de al treilea motiv, adică procesul suprapus peste schimbările istorice prin care omul ajunge la maturitate și independență intelectuală, un proces descris într-un limbaj mult mai reținut și disciplinat decât în viziunea romantică germană, pe care o găsim la Karl Marx, dar care tinde totodată spre punerea în mișcare a întregului potențial creator, prezent în firea omului, în condițiile unui stat modern, eliberat de ignoranță și de superstiții.